

Міське самоврядування Південної України кінця XVIII ст. – 1870 р. в особах

У статті розглядається діяльність працівників міського самоврядування Південної України кінця XVIII ст. – 1870 р. На індивідуальних прикладах висвітлюються їх бажання та здатність до роботи, виконання службових обов'язків, меценатські заходи, характерні риси управлінської діяльності та культура організації муніципальної роботи. Зроблені висновки щодо соціально-професійного портрету діячів міського самоврядування південноукраїнського регіону зазначеного періоду.

Ключові слова: міське самоврядування, Південна Україна, співробітники муніципалітетів.

В данной статье рассматривается деятельность сотрудников городского самоуправления Южной Украины конца XVIII ст. – 1870 г. На индивидуальных примерах освещаются их желание и способность к работе, выполнению служебных обязанностей, меценатские мероприятия, характерные черты управленческой деятельности и культура организации муниципальной работы. Сделаны выводы относительно социально-профессионального портрета деятелей городского самоуправления южноукраинского региона указанного периода.

Ключевые слова: городское самоуправление, Южная Украина, сотрудники муниципалитетов.

In the article it's considered activity the figures of municipalities Southern Ukraine the end XVIII century – 1870. On individual examples their desire and ability to work, performance of official duties, charitable actions, characteristic lines of administrative activity and culture of the organisation of municipal work reveals. Conclusions concerning a socially-professional portrait of figures of city self-garvement of the South Ukrainian region of the specified period are drawn.

Key words: city self-garvement, Southern Ukraine, the figures of municipalities.

Розвинуті органи державного управління є невід'ємною частиною демократичного устрою системи державної влади, громадянського суспільства, яке характеризується органічним поєднанням інтересів людини, суспільства та держави з ефективною системою владних противаг, прозорістю роботи політичних інститутів, розвинутим почут-

тям відповідальності громадян і управлінців різних ланок за результати своєї діяльності. Тому для нас є актуальним вивчення історії самоврядування, оскільки дозволить використати уроки минулого для розбудови сучасної системи муніципальної управлінської діяльності.

Дореволюційна історіографія з проблеми міського самоврядування досить чисельна. Низка праць має публіцистичний характер, але більшість з них містить ґрунтовний матеріал щодо основних положень законодавства та практичної роботи органів самоврядування. У роботах зроблено спроби узагальнити досвід міських громадських управлінь, визначено перспективи їх подальшого розвитку, розглянуто систему міської власності. Проте незначне висвітлення у цій групі робіт знайшли питання соціально-економічного спектру системи міського самоврядування. Аналіз практичної роботи співробітників самоврядування та питання культури управління зовсім залишилися поза увагою дослідників.

У радянській історіографії в окремих нечисленних роботах розглядалися механізми виборчої системи: майновий, соціальний, національний склад виборців. У сфері економічної діяльності надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування без ґрунтового аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів чи міст. Питання, пов'язані з персоналіями діячів міського самоврядування, повністю залишилися поза увагою науковців. Це зумовлювалось упередженим негативним ставленням до буржуазного самоврядування в цілому і до управлінської діяльності посадовців зокрема.

У сучасній історіографії критично переосмислюється одновимірність теоретико-методологічних підходів при вивченні складних процесів історичного минулого. Постійно зростає кількість робіт, присвячених діяльності органів самоврядування, але здебільшого розглядаються проблеми політичного, економічного, соціального, релігійного характеру. Муніципальним персоналіям присвячується незначна кількість досліджень. Певним чином даний пробіл в історіографії заповнюють роботи Г. Зленко [1], Л. Левченко [2–3] та інших, але в цілому можна стверджувати, що в даний напрям досліджень є перспективним.

Таким чином, серед багатьох аспектів історії міського самоврядування залишається актуальним дослідження біографічних відомостей діячів цієї сфери, особливостей їх культури управління, благодійних заходів, характерних рис їх роботи та створення соціально-психологічних і професійних портретів.

Метою даного дослідження є спроба визначити характерні риси управлінської діяльності працівників міських інститутів Південної України

на індивідуальних прикладах та створити базу для подальшого формування соціально-професійного портрету муніципальних співробітників.

В історіографії пріоритетним періодом для історичних розвідок історії міського самоврядування став 1870–1917 рр. Натомість попередній етап, кінець XVIII ст. – 1870 р., мало привертав увагу науковців, оскільки вважається, що органи громадського управління нічим не займалися, не грали помітної ролі в міському житті і лише адміністративна влада повністю займалася всіма найважливішими справами, взявши весь тягар місцевого управління на себе. Трапляються навіть такі дослідження, в яких цей історичний період взагалі не розглядається. У період 1870–1917 рр. відбувається справжня модернізація громадського життя. Міське самоврядування, завдяки реформі 1870 р., оживає і починає проявляти неабиякий інтерес до місцевого життя, а діячі органів самоврядування виявляють "героїчні" зусилля у покращенні міського буття. Звідси склалася і пропорційність розвідок двох етапів: кількість досліджень періоду 1870–1917 рр. значно перевищує роботи попереднього періоду.

Підстави для такого висвітлення двох етапів в історії міського самоврядування певною мірою є, оскільки громадськість міст складалася з різних станів і кожний розглядав корисність або некорисність роботи муніципалітетів з точки зору власних інтересів і потреб. У середовищі міських громад відбувався свого роду соціальний протест проти несення суспільних обов'язків покладених на індивіда, громадська служба вважалася непривабливою і прохання про самовідвід рідко коли не задовольнялися. Городяни часто скаржились на обтяжливість служби, великі грошові витрати і чисельність різноманітних поборів. З іншого боку, участь у міському самоврядуванні приносила і вигоду. Особливе зацікавлення викликала посада міського голови. Відомі випадки, коли купці всіма можливими засобами прагнули посісти посаду міського голови, що додавало їм авторитету в суспільстві і забезпечувало переваги при веденні комерційної діяльності.

Разом з тим можна визначити, що період кінця XVIII ст. – 1870 р. був школою міського самоврядування Південної України, оскільки історично не був пов'язаний традиційними зв'язками з попередніми етапами. Муніципальним діячам доводилось методом спроб і помилок виробляти свою культуру управління міським господарством.

На сьогоднішній зазначений період в історії міського самоврядування є найменш вивченим, ще низка проблем чекає дослідників для вирішення проблем співробітництва муніципалітетів з громадськістю, роботи органів станового самоврядування, планомірності використання міського господарства у сфері земельних ресурсів та промисловості,

оцінки їх діяльності в середовищі міської громадськості, процесів муніципалізації власності та інші.

Ми хочемо звернути увагу на особистостей, які відігравали важливу роль в роботі міського самоврядування південноукраїнського регіону, оскільки використання біографічного підходу може збагатити історію південноукраїнських муніципалітетів крізь призму аналізу життєвих стратегій, кар'єр, політичних, господарських позицій у діяльності певних соціальних груп.

Важливу роль у становленні міського самоврядування Миколаєва відіграв Петро Турчанинов. Він увійшов в історію як перший міський голова, який працював у муніципалітеті з моменту його запровадження [4, с. 1].

У першу чергу привертає увагу біографія П. Турчанинова. Дата його народження точно невідома (навіть він сам її не пам'ятав). Походив з турецької знаті міста Бендер, був вивезений звідти у 1770 р. (під час російсько-турецької війни 1768–1774 р.), коли йому було кілька років від народження у російське місто Вороніж. Завдяки прийомним батькам П. Турчанинов сприйняв російські звичаї, навчився грамоти, перейшов у християнську віру і став підданим російської держави. Прийомні батьки не були людьми заможними, тому він самостійно зайнявся комерційними справами. У 1782 р. майбутній міський голова був зарахований до купецтва Таганрога. У цьому місті він багато працював, але успіху так і не досяг, оскільки всі торгівельні справи були поділені між старими родинами і йому було надто важко скласти місцевому купецтву гідну конкуренцію.

Можливо, П. Турчанинов так і залишився би торговцем середньої руки, але його доля кардинально змінилася після комерційних справ у Херсоні. Вже у 1790 р. херсонська громадськість обрала його на службу в міське самоврядування на посаду ратмана¹. На цій посаді П. Турчанинов пропрацював три роки, характеризувався як відповідальний, сумлінний та добропорядний працівник. У 1797 р. виписався з таганрозького купецтва та прописався у миколаївське. Він надавав значну допомогу в благоустрої міста, і в тому ж році міська громадськість обрала його на посаду старшини. П. Турчанинов отримав можливість опікуватися такими справами: добробут та захист городян; примноження міських прибутків; правильне ведення торгівлі тощо. Завдяки власним господарським здібностям здобув особливу повагу серед миколаївських купців

¹ Точну дату запровадження в Херсоні міського самоврядування встановити не можна в результаті фрагментарності джерельної бази, але точно відомо, що муніципалітет у 1790 р. працював.

та міщан і при відкритті у місті Ратуші був обраний міським головою. На перших виборах в Миколаєві до органів міського самоврядування П. Турчанінов проявив себе дуже активно. Під головуванням поліцейського колезького асесора Вороновського провів вибори на високому рівні та повністю дотримався вимог "Жалуваної грамоти" 1785 р. [4, с. 2].

На посаді міського голови П. Турчанінову вдавалося здійснювати багато перетворень та нововведень, розвивати торгівлю і комерцію, навіть бути для городян прикладом поведінки. Сам він пишався, що на посаді міського голови йому вдалося утримувати в місті порядок, спокій та тишу. У 1798 р. багато сил та власних коштів міський голова витратив на те, щоб запобігти проникненню в місто епідеміологічних захворювань. За це він був нагороджений миколаївським комендантом генерал-майором Вяземським похвальним свідоцтвом. Зразкову службу П. Турчанінова на посаді міського голови яскраво підтверджують й атестати про кращі казенні підряди, свідоцтва про сумлінну працю, отримана у подарунок дача на доволі солідну суму грошей. У 1799 р. він був нагороджений золотою медаллю за сумлінну діяльність у миколаївському муніципалітеті, а разом з нею отримав *"монаршее благоволение"*.

Найкращими доказами його порядності та старанної праці можуть слугувати листи миколаївських городян, в яких Петру Турчанінову надавалась така характеристика: *"... с начала открытия в городе Николаеве Ратуши, находясь в настоящей должности городского головы, установил во всем порядок что до благоустройства города относилось надлежащим порядком, и ревностным отправлением его отличил себя столько что отдали ему должную справедливость в уважении"* [4, с. 3–4].

Ще однією постаттю, яка привертає дослідницьку увагу, є Степан Чайковський. Народився він 1776 р. у родині вільнонайманих робітників, місце народження невідоме. Кар'єру розпочав у Катеринославській канцелярії з 2 липня 1789 р., тобто у 13 років. Працівником себе виявив сумлінним і старанним, за що і був нагороджений губернським регістратором 15 листопада 1789 р. У катеринославській поштової конторі почав працювати з 14 серпня 1791 р., а через 4 роки був переведений на службу у миколаївську поштову контору, де також був нагороджений за чесну працю губернським реєстратором 2 січня 1801 р.

С. Чайковський був обраний діловодом у міський магістрат 17 липня 1802 р. На цій посаді за старанну працю та вислугу років він був двічі нагороджений і переведений на роботу до магістрату секретарем 28 квітня 1815 р. Працював чесно та сумлінно, хабарів не брав. Керівництво відмічало його здібності до кар'єрного зростання, але

можливостями він не скористався, коли декілька разів проходив атестацію у губернського секретаря. За багато років служби у міському самоврядуванні Миколаєва жодного разу С. Чайковський не брав відпусток, лікарняних, працював без обідньої перерви та, навіть, дуже часто понаднормово. Багато грошей також не заробив, жив із великою родиною на річну заробітну платню у 400 крб.

Родина його була незаможною. Був одружений, мав одного сина, який перебував на службі в Чорноморському флоті, та 5 доньок. Старша донька Катерина одружилася 1821 р. з чиновником 9 класу Ховжуновим. Донька Олександра – 1829 р. з канцеляристом Левуцьким, Марія одружилась з колезьким регістратором Максимовичем у 1831 р., а дві молодші доньки (Євгенія та Соф'я) виховувалися матір'ю. Діти отримали лише родинне виховання та навчання, оскільки грошей не було на здобуття освіти в навчальних закладах.

Сам С. Чайковський пропрацював у миколаївському магістраті до 26 червня 1826 р. та звільнився за власним бажанням (оскільки стан здоров'я не дозволяв залишатися на службі). Від миколаївського та севастопольського військового губернатора адмірала Грейга 25 січня 1833 р. надійшло прохання до міської Думи виплатити пенсію вдові працівника магістрату, титулярного радника Марії Чайковській з двома доньками. Муніципалітет із співчуттям поставився до горя і погодився виплатити річну заробітну платню у сумі 400 крб, але за браком коштів було сплачено лише 300 крб, незважаючи на те, що С. Чайковський майже все життя віддав службі миколаївському самоврядуванню [5, с. 1–14].

Одеські бургомістри, купці другої гільдії Б. Картамишев та В. Харламов як працівники міського самоврядування представлені не тільки старанними, чесними та сумлінними працівниками муніципалітету, але і визначними меценатами.

Боніфацій Іванович Картамишев народився 1792 р. в Одесі в купецькій родині. У спадок від батька отримав будинок у 1 частині, 2 кварталі в м. Одесі. Працюючи у муніципалітеті та займаючись торгівлею, придбав ще один будинок та 2 торгівельні лавки, хутір у передмісті Одесі та будинок в Аккермані. Власну кар'єру в одеському магістраті Б. Картамишев розпочав з 1823 р., працюючи збирачем податків за квартплату. У 1828 р. він був обраний депутатом для збору припасів для армії, одночасно продовжував збирати податки за квартирну плату. З 1829 р. перебував на службі у міському самоврядуванні з наглядом за торгівлею. Під час епідемії чуми в Одесі Б. Картамишев як волонтер працював комісарським помічником та за власний кошт купував для людей необхідні речі і медикаменти. За сумлінну працю та допомогу

людям¹ новоросійським та бессарабським генерал-губернатором М. С. Воронцовим він був тричі нагороджений. Чотири роки, з 1 січня 1830 р. до 1 січня 1834 р., працював на посаді ратмана міського магістрату; у 1835 р. був членом Тимчасового магістрату².

З 2 січня 1836 р. до 1 січня 1839 р. Б. Картамишев працював на посаді бургомістра. За надання допомоги бідному населенню міста він мав добру репутацію у градоначальника та генерал-губернатора, користувався широкою повагою серед одеситів. Пропонували Б. Картамишеву і високі посади в адміністративних установах, але він відмовився, оскільки хотів бути ближче до людей, яким необхідна допомога. За визначні заслуги у роботі міського самоврядування був нагороджений у Думі 25 січня 1836 р.

Родинне життя його було дуже щасливим, був одружений, мав п'ятьох синів та трьох доньок: Олександр служив колезьким секретарем у канцелярії військового губернатора графа Толстого; Костянтин був студентом Харківського університету; Іван та Микола навчалися в приватному пансіоні Золотова, а молодший Петро та доньки Олександра, Агрифіна, Олена виховувалися батьками.

У період перебування на посаді бургомістра Б. Картамишев не шкодував здоров'я, грошей та власних сил для допомоги одеситам і виявився справжнім меценатом. Він купував необхідні речі для приказу суспільного презирства, за що був обраний членом Одеської ради. Цілий рік (з 1837 до 1838 рр.) бургомістр брав участь у лікуванні постраждалих від чуми одеситів, за що був обраний членом міського будинку бідних. Усіма своїми заслугами він ніколи не хвалився і не вимагав від адміністрації компенсування витрат, за що від генерал-губернатора отримав *"признательную благодарность"*. Найвищою для нього нагородою, яка виразила всі заслуги у сфері міського самоврядування та меценатства, стала золота медаль, яку він отримав 22 жовтня 1838 р. [6, с. 1–3].

По-іншому склалася доля ще одного купця другої гільдії, працівника самоврядування Одеси В. Харламова, який також був заможним меценатом, але не мав родинного щастя.

Володимир Харламов, 1795 р. народження, також походив з родини одеських купців. Батьківського спадку не отримав, тому з дитинства покладався лише на власні сили. За час своєї діяльності на різних

¹ За рапортами одеського прокурора відомо, що в Одесі у 1829 р. нараховувалося до 17 тис. людей, яким необхідна була допомога [7, с. 2–3].

² Тимчасовий магістрат в Одесі був відкритий з метою завершення та закриття старих справ у середині 1833 р. Всі завдання із діловодства були завершені до 25 травня 1835 р. [8, с. 2–5].

міських посадах та в торгівельній галузі він придбав собі та дружині, яка також від батьків спадку не отримала, по 2 будинки. Проте відносини у подружжя не склалися, оскільки дітей в них не було.

Кар'єру у міському самоврядуванні розпочав у 1823 р., збирав податки. З 1825 до 1827 рр. працював міським старостою, одночасно готуючи продовольчі запаси для армії.

З 1828 р. В. Харламов розпочав меценатську діяльність і був помічником комітету з благоустрою лікарень для військових. У 1835 р. також був членом Тимчасового магістрату. Для градоначальника та новоросійського генерал-губернатора він зробив багато корисних справ, за що постійно отримував від них нагороди. З 1836 р. почав благодійну діяльність на користь православної церкви, робив подарунки (грошима та корисними речами) одеським та київським церквам та монастирям, за що Синод виявив йому *"Святейшее благоволение"*.

В. Харламов з січня 1836 р. був обраний на посаду бургомістра магістрату. За значні пожертви на благоустрій одеських церков та за подарунки церковним вихованцям він був нагороджений золотою медаллю на Аннінській стрічці. На користь київських семінаристів бургомістр зробив значні пожертви та подарунки. Одночасно з цими благодійними заходами протягом 1837–1838 рр. допомагав у лікуванні хворих чумою, за що був нагороджений золотою медаллю *"в петлице на Александровской ленте"*, яка йому була вручена від новоросійського та бессарабського генерал-губернатора.

Робота у міському самоврядуванні була завершена 1 січня 1839 р., коли йому запропонували більш високу посаду у Чорноморському відомстві [6, с. 4–7].

Звичайно, не всі діячі муніципалітетів старанно виконували свої обов'язки. Були відомі випадки, коли обрані на посаду взагалі не з'являлись в присутствія і їх розшукували жандарми, купці намагались різними засобами уникнути громадських обов'язків (вигідніше було займатися торгівлею), міщани писали відмови, ремісники взагалі мало цікавилися роботою у міському самоврядуванні.

Непоодинокими були випадки, коли працівники муніципалітетів хотіли працювати, але їм заважали формальними та бюрократичними засобами. Так, наприклад, секретар григоріопольського самоврядування Ф. Торпанов мав бажання чесно виконувати свої обов'язки, за що і був жорстко побитий поліцейстером Погоржельським. Довгих чотири роки (1831–1834 рр.) вирішувалася справа у херсонському суді, і лише скарга Ф. Торпанова міністру юстиції Д. Дашкову, в якій він зазначав: *"...не только доведен до разорения, но и до последней степени бедствия"*, дозволила зрушити справу з місця. У херсонському суді справа була визнана *"тянущейся"* та невирішеною [9, с. 2–7].

Відомими і досить поширеними були випадки, коли діячі міського самоврядування за рахунок громадських інтересів намагалися вирішити власні проблеми, деякого за це карали за законами і вони несли відповідальність. Наприклад, двоє діячів самоврядування зняли 3528 крб з міського бюджету нібито на користь приказу суспільного презирства, а насправді використали їх на власні потреби, за що судом були покарані на декілька років виправних робіт [10, с. 2–4]. Але непоодинокими були випадки, коли особи зазнавали покарання, а через деякий час вони відпрацьовували корисними справами образи та отримували пробачення. Зокрема, секретар одеського магістрату титулярний радник Калію отримав дві догани¹, та згодом він виправився, допомагаючи купцям і міщанам корисними справами. За підтримки градоначальника Одеси розпорядженням Державної ради від 2 грудня 1834 р. догани з секретаря Калію були зняті [11, с. 4–7].

У досліджуваній період більшість діячів органів управління були переконані, що добре написаний, "справедливий", закон здатний уберегти від помилок і головна задача полягала лише в суворому його дотриманні [12, с. 38], вірили в те, що у разі помилки можна уникнути покарання і почати усе заново з "чистого аркуша" [13, с. 42], вважали, що навіть найгарніший працівник може зрозуміти народні потреби тільки за допомогою раптової перевірки з боку адміністрації [14, с. 32].

Проте, як ми бачимо з прикладів, наведених вище, завжди знаходилися особи, які чесно, старанно та сумлінно виконували свої обов'язки перед громадськістю, власним прикладом демонструючи, що попри всі негаразди людина може бути рушієм людських відносин, модернізації та найголовніше – виразником кращих духовних сил.

Представлені діячі міського самоврядування відрізняються за походженням, сімейним станом, матеріальним становищем та іншими характеристиками, але в них було спільне бажання і можливість працювати на користь громадськості і вирізняли їх поміж інших не формалізм, не бюрократизм, а саме людяність по відношенню до вирішення справ.

Громадське піднесення, що охопило міста Південної України у середині XIX ст., та міська реформа 1870 р. дали поштовх до поживлення роботи муніципалітетів, консолідації діячів самоврядування для вирішення громадських проблем, муніципалізації міської власності,

¹ Перший за наказом Сенату від 10 березня 1832 р. по справі елисаветградської міщанки Полівневої, а другий за наказом Державної ради від 7 квітня 1832 р. у справі сина купця Черкова [11, с. 1–3].

усвідомлення місцевими представниками важливості та необхідності модернізації громадського побуту.

В історії відомо багато багатів прикладів відданих своїй роботі муніципальних діячів, які весь час напружено працювали над удосконаленням міського буття. Їх образи цікаві універсальним характером діяльності, присвяченням усього свого життя поліпшенню міського життя. Вони були активними учасниками дискусій у залах міських дум, людьми з енциклопедичними знаннями, письменниками, публіцистами, меценатами, членами Державних дум. Звичайно, в межах однієї роботи неможливо розкрити весь спектр муніципальної діяльності, тому нам доведеться продовжити роботу в даному напрямку у подальших публікаціях, адже період кінця XIX – початку XX ст. нерозривно пов'язаний з іменами громадських діячів, яких сучасники називали "отцями города".

Література

1. Зленко Г. Павло Зелений – одеський міський голова і літератор / Г. Зленко // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 106–111.

2. Левченко Л. Взаємовідносини військових губернаторів з місцевим самоврядуванням Миколаїва у XIX ст. / Л. Левченко // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. III Миколаївська обл. краєзн. конф. – Миколаїв : Атол, 2000. – С. 100–103.

3. Левченко Л. Історія Миколаївського губернаторства / Л. Левченко. – Миколаїв, 2010. – 297 с.

4. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 455. – 4 арк.

5. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1579. – 14 арк.

6. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1654. – 7 арк.

7. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1336. – 3 арк.

8. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1391. – 5 арк.

9. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1553. – 11 арк.

10. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1528. – 6 арк.

11. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1654. – 7 арк.

12. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1263, оп. 6, спр. 101. – 78 арк.

13. РДІА, ф. 1263, оп. 6, спр. 93. – 83 арк.

14. РДІА, ф. 1263, оп. 6, спр. 67. – 69 арк.